

Vrijheid als macht en als liefde tot God

Lezing van Yoram Stein ter gelegenheid van de Spinozadag.

Inleiding

‘Het doel van de staat is de vrijheid’. Bijna iedere Amsterdammer kent deze spreuk onder Spinoza’s standbeeld aan de voet van het stadhuis. Wie bekend is met Spinoza’s hoofdwerk, de *Ethica*, weet dat vrijheid voor Spinoza niet alleen het doel is van de staat, maar ook het hoogste doel dat ieder mens in zijn persoonlijk leven na kan streven. Vrijheid kan dus gerust een sleutelconcept genoemd worden voor het begrijpen van Spinoza’s gehele filosofie.

Spinoza staat als filosoof er echter om bekend dat hij begrippen eigenzinnig gebruikt. Hij is beroemd en berucht omdat hij God gelijkstelde aan ‘de natuur’. Iets soortgelijks doet Spinoza ten aanzien van het begrip ‘vrijheid’. Ook dit woord krijgt bij hem een andere betekenis. In deze lezing hoop ik twee van die voor ons vreemde betekenissen te verduidelijken: namelijk vrijheid in de zin van macht en vrijheid in de zin van liefde tot God.

Vrijheid: positief en negatief

Spinoza’s manier van denken over vrijheid overstijgt het onder filosofen populaire onderscheid tussen ‘negatieve vrijheid’ enerzijds en ‘positieve vrijheid’ anderzijds. Laat mij deze twee noties van vrijheid kort beschrijven om daarna uit te leggen waarom Spinoza’s vrijheidsopvatting er niet in past. Negatieve vrijheid houdt in dat je nergens toe gedwongen wordt. Deze vrijheid is een ‘vrijheid van’, ofwel een domein waarop je je kunt terugtrekken om te doen en te laten wat je wilt. Denk daarbij bijvoorbeeld aan het recht op privacy of het recht om te geloven wat je wilt. Positieve vrijheid, daarentegen, houdt in dat je meester over jezelf kunt zijn. Deze vrijheid is een ‘vrijheid tot’, ofwel een bepaald vermogen. Denk hierbij bijvoorbeeld aan een verslaafde die erin slaagt om zich aan zijn slechte gewoonte te onttrekken en zo weet vrij te worden. Of denk – in meer politieke zin - aan een bevolking die het juk van een buitenlandse bezetter van zich heeft afgeworpen en nu in staat is om over zichzelf te regeren.

Dit onderscheid tussen negatieve en positieve vrijheid is beroemd geworden door de inaugurele rede die de liberale filosoof Isaiah Berlin in 1958 hield in Oxford. Berlin stelde in zijn redevoering dat het hier niet om twee verschillende interpretaties van één begrip ging, maar ‘om twee onverenigbare houdingen ten opzichte van de doelstellingen van het leven.’ Berlin schreef in de context van de Koude Oorlog en waarschuwde voor de politieke implicaties van het positieve vrijheidsbegrip. Autocratische regimes beriepen zich volgens Berlin op een dergelijke notie van vrijheid wanneer zij de politiek niet langer beschouwden als een strijdveld tussen verschillende opvattingen over het goede leven, maar geloofden in een rationele oplossing voor alle politieke problemen die de mensen daadwerkelijk ‘vrij’ zou maken. Zo zou de positieve vrijheidsopvatting door autocratische regimes gebruikt kunnen worden om hun eigen politieke visie tot dé enige rationele manier van denken te bestempelen. Met een beroep op deze positieve vrijheid konden alle andersdenkenden tegelijkertijd ook weggezet worden als vijanden van de vrijheid en de redelijkheid.

Volgens Berlin had Spinoza een positieve vrijheidsopvatting, en voor dat standpunt valt inderdaad veel te zeggen. Spinoza beschrijft de ‘vrije mens’ in de *Ethica* immers als iemand die zich door de rede laat leiden, terwijl hij ‘de slaaf’ beschrijft als iemand die zich door zijn emoties laat meeslepen. Spinoza’s doel in zijn hoofdwerk is om mensen te helpen om meester van zichzelf te worden, opdat de mensen zich kunnen bevrijden van onwetendheid en daarmee ook van droevige emoties, zoals verdriet, angst en haat. Bovendien vindt Spinoza in zijn politieke filosofie het belangrijk dat zoveel mogelijk mensen betrokken worden bij de politiek. Een vrije samenleving voor Spinoza is een

democratische samenleving waarin mensen over zichzelf regeren. Spinoza's filosofie zou daarom, wanneer je Berlins logica volgt, net zo'n politiek gevaar moeten vormen als die van andere rationale filosofieën met een positieve vrijheidsopvatting, omdat deze door totalitaire regimes gebruikt zou kunnen worden als legitimatie om de feitelijke wensen van mensen te negeren om hen vervolgens te dwingen om 'vrij' te zijn, zoals bijvoorbeeld gebeurde in de Sovjet-Unie waar andersdenkenden gek werden verklaard en werden opgesloten in psychiatrische klinieken, hoegenaamd voor hun eigen bestwil.

Spinoza wijst in zijn filosofie echter niet één bepaalde politieke ideologie aan als dé rationale manier van denken waar iedereen zich toe moet bekeren. Bij hem vind je geen filosoof-koningen zoals bij Plato, geen concept van een 'algemene wil' waar alle individuen zich aan moeten conformeren, zoals bij Rousseau, en ook geen revolutionaire voorhoede zoals in het marxisme-leninisme. Daarentegen houdt Spinoza vast aan de democratie als de beste staatsvorm, laat hij in die democratie het verschil van mening bestaan, en keert hij zich tegen iedere vorm van utopisch denken, en daarmee dus ook tegen de Hegeliaans-Marxistische utopie van een samenleving aan het einde van de geschiedenis waarin alle tegenstellingen zijn opgeheven.

Berlin had misschien getwijfeld of Spinoza wel in zijn schema past als hij meer aandacht had besteed aan het *Theologisch-Politiek Traktaat* waarin Spinoza de vrijheid van het individu verdedigt om te geloven wat hij wil en te zeggen wat hij denkt. Deze *libertas philosophandi* schermt een bepaald domein af waar de staat niet bij kan. De staat kan volgens Spinoza namelijk *niet* heersen over wat mensen geloven en denken, met andere woorden, Spinoza verdedigt in het *Theologisch-Politiek Traktaat* een negatief vrijheidsbegrip.

Hoe kan Spinoza een positief vrijheidsbegrip verdedigen in de *Ethica* en een negatief vrijheidsbegrip in het *Theologisch-Politiek Traktaat*? Het is de verdienste van de Amerikaanse Spinoza-geleerde Thomas Cook dat hij deze vraag zo'n tien jaar geleden aan de orde heeft gesteld. Cook geeft Berlin tot op grote hoogte gelijk: bij Spinoza overheerst een positief vrijheidsbegrip, want het idee dat vrijheid gelijkstaat aan handelen 'volgens de voorschriften van de rede' wordt door hem vaker en krachtiger uitgedragen dan het idee dat vrijheid eruit bestaat om niet gedwongen te worden. Cook wijst daarbij op een passage in het *Theologisch-Politiek Traktaat* waarin Spinoza schrijft dat je iemand kunt dwingen om iets te doen wat in zijn eigen belang of in het algemeen belang is zonder dat deze dwang ertoe leidt dat de vrijheid geheel wordt opgeheven. De negatieve vrijheid zou daarom bij Spinoza slechts instrumenteel zijn voor het bereiken van de positieve vrijheid. Cook wijst daarbij ook op de ondertitel van het *Theologisch-Politiek Traktaat*, waarin de vrijheid om te filosoferen wordt verdedigd als een middel (weliswaar een cruciaal middel, maar toch een middel) voor het bereiken van vroomheid en vrede.

Zelf denk ik – anders dan Cook - *niet* dat de *libertas philosophandi* instrumenteel is voor de ware (positieve) vrijheid. De *libertas philosophandi* wordt door Spinoza namelijk niet alleen beschreven als de negatieve vrijheid om niet gedwongen te worden om iets anders te denken dan je denkt, maar ook als de positieve vrijheid om beter te kunnen filosoferen als je niet meer in de greep bent van vooroordelen. Maar ook Spinoza's definitie van vrijheid in de *Ethica* bevat zowel een positieve vrijheid – 'vrij' is wat bestaat en handelt uit de eigen aard - als een negatieve vrijheid – vrij is wat niet door iets anders gedwongen wordt. Berlins twee opvattingen van vrijheid leiden met andere woorden bij Spinoza niet tot 'twee afwijkende, onverenigbare houdingen ten opzichte van de doeleinden van het leven'. Integendeel, deze twee opvattingen kunnen bij Spinoza samengaan, omdat hij ze denkt als twee polen in een continuüm, waarbij je helemaal onvrij bent als je volledig gedwongen wordt door anderen en helemaal vrij als je datgene doet wat je ten diepste ook wilt doen. Deze graduele opvatting van vrijheid maakt het mogelijk om Spinoza's verdediging van zowel een negatieve als een positieve vrijheid te begrijpen als twee kanten aan dezelfde zaak. Handelen onder bevel heft de vrijheid volgens Spinoza immers 'niet geheel op'. Die vrijheid wordt dus wel een beetje opgeheven.

Een mens is vrijer naarmate die niet tegen zijn zin in gedwongen wordt tot allerlei zaken die hij niet wil doen. En tegelijkertijd is een mens ook vrijer naarmate die beter begrijpt wat hij eigenlijk wil doen of wat in zijn welbegrepen eigenbelang is.

We vinden in Spinoza's filosofie daarom zowel een verdediging van het standpunt dat de mens slechts vrij is wanneer hij zich door de rede laat leiden als een verdediging van de vrijheid van het individu die de ruimte moet worden gelaten om zelf zijn eigen opvattingen te ontwikkelen. Voor daadwerkelijke vrijheid geldt dus zowel dat er een negatieve vrijheid is waarin het individu niet gedwongen wordt, als dat er een positieve vrijheid is, waarin de mens – als individu en als collectief – zich zoveel als mogelijk door de rede laat leiden.

Vrijheid als macht en als evenwichtskunst

De graduele vrijheid die we bij Spinoza vinden, kan ook begrepen worden als macht: je bent vrijer naarmate je sterker en tot meer in staat bent, onvrijer naarmate je meer gedwongen wordt tot het doen van dingen die tegen jouw eigen belang ingaan. Wij vinden dit idee van vrijheid als macht terug in Spinoza's definitie van vrijheid in de *Ethica*. Hij stelt daar dat vrij is wat gedetermineerd wordt door zijn eigen aard. Onvrij is dat wat bepaald wordt door iets buiten zichzelf. Vrij voor Spinoza is met andere woorden de mate waarin iets onafhankelijk is.

Welnu, uit deze definitie wordt duidelijk dat absolute vrijheid in de zin van absolute onafhankelijkheid in dit universum niet kan bestaan. Alle dingen in de natuur zijn immers afhankelijk van andere dingen. Wij zijn voor ons bestaan als mensen bijvoorbeeld afhankelijk van zuurstof en water en eten, en ons bestaan heeft afgehangen van het bestaan van onze ouders, en hun bestaan is weer afhankelijk geweest van tal van andere oorzaken. Wij zijn allen afhankelijk van onze planeet, maar die is weer afhankelijk van de zon, enzovoorts, enzovoorts. Is er dan werkelijk niets dat onafhankelijk bestaat? Jawel, alle afzonderlijke dingen die in de natuur bestaan, zijn uiteindelijk afhankelijk van het volstrekt oneindige geheel - door Spinoza substantie, God of de natuur genoemd. God als de bron van alles wat er is, en als datgene waar alles in zit, is op zichzelf niet afhankelijk van weer een andere oorzaak. God is oorzaak van zichzelf. Hetgeen betekent dat God absoluut vrij ofwel almachtig is.

Alleen God is almachtig. Daarmee bedoelt Spinoza *niet* dat God wonderen kan verrichten, maar dat hij door niets buiten zichzelf gedwongen kan worden. Immers, alles is in God, ofwel, er is niets buiten God. Hoewel alleen God helemaal vrij en almachtig is, hebben de verschillende dingen die in God zijn ook een zekere vrijheid en een zekere macht. De individuele dingen zijn vrij voor zover zij bepaald worden door hun eigen natuur. Alle dingen hebben immers een bepaling van binnenuit: een ding is wat het is, niet alleen omdat andere dingen het voortgebracht hebben en steeds weer beïnvloeden, maar ook door de eigen kracht. Het ligt bijvoorbeeld in de aard van de vis om te kunnen zwemmen en in de aard van de mens om te kunnen denken. Wanneer een vis in het water is of wanneer een mens iets begrijpt, laat die vis of die mens zich bepalen door zijn eigen aard. In die zin zijn alle dingen *tot op zekere hoogte* vrij.

De mens is dus vrij als hij handelt volgens zijn eigen aard. Wat is nu de aard van de mens? De aard of de essentie van de mens is volgens Spinoza niets anders dan de essentie van alle individuele dingen die in God of de natuur bestaan. Die essentie van de individuele dingen is iets dat Spinoza de *conatus* noemt: het streven van dat individuele ding om in zijn bestaan te volharden. Deze kracht of overlevingsdrang is de macht van God in de dingen zelf. Wanneer wij bepaald worden door deze macht die onze essentie vormt, zijn wij vrij. Wanneer wij ons echter laten bepalen door een ander ding in de natuur zijn wij onvrij of afhankelijk van iets buiten onszelf.

Toch betekent dit niet noodzakelijk dat onze vrijheid verzwakt iedere keer dat wij gebruik maken van een ding buiten ons, want wij hebben allerlei individuele dingen van buiten nodig om te kunnen blijven bestaan. En het is precies op dit punt dat Spinoza's politieke filosofie begint: bij de

constatering dat we andere mensen nodig hebben om in ons bestaan te kunnen volharden. Mijn vrijheid wordt dus niet zozeer beperkt door de ander, maar mijn vrijheid wordt mogelijk gemaakt door de anderen waarmee ik samenleef. Immers, in mijn eentje ben ik volstrekt machteloos en onvrij. Alleen dankzij de samenleving is het individu in staat om een enigszins goed en veilig leven te leiden. Alleen dankzij de samenleving ben ik dus vrij.

Vrijheid bij Spinoza is de balans vinden tussen individu en collectief. Om als individu vrij te zijn en een bepaalde macht te hebben, is een samenleving nodig, en voor een samenleving zijn wetten nodig die het individu dwingt om zich naar die wetten te voegen. Maar deze vrijheid op basis van dwang geeft niet een echte vrijheid. Echt vrij zijn mensen in een samenleving waar zij gebruik kunnen maken van hun eigen verstand, waar zij verschillende opvattingen mogen onderzoeken, en waar verschillen van mening worden toegestaan. Deze individuele vrijheid moet echter niet zo groot worden dat deze het samenleven bedreigt, bijvoorbeeld op het moment dat mensen met verschillende meningen elkaar gaan haten en woedend tegenover elkaar komen te staan, want daarmee zou het individu zijn vrijheid die voortkomt uit het samenleven ook weer verliezen.

Hoe deze balans tussen individuele en collectieve vrijheid precies uitpakt, verschilt van situatie tot situatie. In een samenleving waarin mensen zichzelf goed in de hand kunnen houden is bijvoorbeeld weinig politie en justitie nodig. Maar naarmate mensen zichzelf slechter kunnen beheersen, neemt ook de roep toe voor 'meer blauw op straat'. Hoeveel vrijheid de samenleving aan het individu kan laten, is met andere woorden afhankelijk van de mate van redelijkheid van de burgers. Het doel van de staat is de vrijheid kan dan ook gelezen worden als het streven van de staat om – voor zover mogelijk - de burgers redelijk te maken.

De menselijke vrijheid of de macht van het verstand

Het doel van de staat is om de mensen zo redelijk mogelijk te maken. Probleem hierbij is dat de mens volgens Spinoza niet zo vreselijk redelijk is. Mensen laten zich eerder meeslepen door emoties dan dat zij zich door de rede laten leiden. Vanwege deze passionele aard van de mens moeten wij de samenleving volgens Spinoza's onvoltooid gebleven *Politiek Traktaat* zo inrichten dat ook mensen die zichzelf moeilijk in toom kunnen houden datgene doen wat redelijk is. Daarom zijn er bijvoorbeeld institutionele waarborgen nodig om controle uit te oefenen op de macht. Ook moeten wij de samenleving zo inrichten dat mensen in zekere zin gedwongen worden om redelijker te worden. Dat gebeurt volgens Spinoza bij uitstek in een democratie waarin mensen met elkaar in gesprek moeten gaan om te bepalen welke wetten de samenleving dienen te regeren. Doordat mensen in dit gesprek naar elkaar moeten luisteren en argumenten moeten kunnen bedenken en afwegen, worden zij redelijker en daarmee vrijer gemaakt.

Spinoza blijft echter te zeer realist om te geloven dat de mensen in de samenleving ooit helemaal redelijk zullen worden. Dat komt bijvoorbeeld sterk naar voren in het *Theologisch-Politiek Traktaat*, waarin Spinoza duidelijk maakt dat mensen ongeneeslijk bijgelovig zijn: op het moment dat de angst toeneemt, zullen mensen hun toevlucht nemen tot spectaculaire verklaringen voor het onheil waar zij voor vrezen, terwijl ambitieuze lieden tegelijkertijd een bepaalde groep zullen aanwijzen als de boosdoeners en de aanstichters van dit onheil. Het is om deze reden dat Spinoza ook zeker geen voorstander is van een onbegrensde vrijheid van meningsuiting. In de jaren dat hij het *Theologisch-Politiek Traktaat* schreef, kwam het gevaar van volksmenners vooral uit de hoek van de kerken waar predikanten en theologen het gewone volk opzetten tegen mensen die – zoals Spinoza en zijn vrienden – een andere opvatting hadden van God. Het is om deze reden dat Spinoza in het *Theologisch-Politiek Traktaat* aan de ene kant de vrijheid van meningsuiting verdedigt, maar aan de andere kant ervoor pleit om de predikanten en de kerken in het algemeen onder het strikte toezicht van de staat te plaatsen.

Spinoza had met andere woorden, en anders dan veel liberalen, geen blind vertrouwen dat uit de vrije botsing der meningen vanzelf betere oordelen voortvloeien, omdat mensen dus niet zo redelijk zijn. Over het algemeen beschikken we alleen over inadequate kennis die voortkomt uit onze beperkte, zintuiglijke ervaring. Deze beperkte, verminkte kennis is wat Spinoza 'de verbeelding' noemt. De verbeelding wijst bepaalde oorzaken aan voor de dingen die gebeuren, maar laat vooral een heleboel andere oorzaken buiten beschouwing. Zo komen we aan allerlei illusies zoals het idee dat wij als mensen over een vrije wil zouden beschikken: met de verbeelding begrijpen we dat de oorzaak van het handelen van mensen voortkomt uit hun wil, maar vergeten we dat die wil op zijn beurt ook weer veroorzaakt wordt. Over het algemeen zit de menselijke geest - in de woorden van Paul Juffermans - 'ondergedompeld' in deze 'biotoop van de verbeelding'. Onze geest werkt hoofdzakelijk associatief, we koppelen nieuwe ervaringen aan oudere, en proberen op deze wijze chocola te maken van de wereld.

Hoe de individuele dingen precies op elkaar inwerken, wordt zo slechts zeer gebrekkig begrepen. Zo begrijpen wij doorgaans de wereld niet en daarom zijn wij er het slachtoffer van. Wanneer wij de wereld niet begrijpen, overkomen de dingen ons alleen maar. Wij lijden dan aan wat Spinoza 'aandoeningen' of 'passies' noemt: we worden verdrietig, boos en angstig. Het cognitieve begrijpen is in Spinoza's mensbeeld namelijk gekoppeld aan het affectief ervaren van de wereld. Wanneer wij de wereld begrijpen, ervaren wij dat onze macht toeneemt en worden we actief ofwel blij. Wanneer we de wereld niet begrijpen, worden we passief ofwel verdrietig, angstig en boos. Het woord 'passie' is verwant aan het woord 'passief'. Onze afhankelijkheid van individuele dingen buiten ons die ons in ons voortbestaan bedreigen, maken ons tot een passief slachtoffer dat, zoals de golven van de zee, door de emoties alle kanten opgedreven wordt.

Toch kan de mens volgens de *Ethica* op twee manieren tot adequate kennis en daarmee tot redelijkheid, vrijheid en blijheid komen: 1) door de dingen te begrijpen als de uitdrukking van algemene wetmatigheden of 2) door de dingen te begrijpen als uitdrukkingen van de macht van God die ieder afzonderlijk ding op een bepaalde manier laat bestaan en op een bepaalde manier laat werken. Wanneer we de dingen zo begrijpen, bezien we de zaken in het licht van de eeuwigheid; wij verlaten dan als het ware ons lichaam dat zich op een bepaalde plaats in de tijd bevindt om ons op het standpunt te stellen van God die begrijpt dat alles volgens vaste wetmatigheden gebeurt.

Het is de vreugde die ontstaat door dit samenvallen van ons perspectief met Gods perspectief dat Spinoza in het vijfde en laatste deel van de *Ethica* omschrijft als de liefde voor God die tegelijkertijd de liefde van God voor de mens is. Liefde wordt hierin niet langer begrepen als de wisselvallige emotie die Spinoza gedefinieerd heeft als 'blijheid gekoppeld aan een externe oorzaak', want deze liefde, waarin wij passief zijn, kan makkelijk omslaan in haat. Bij de liefde voor God gaat het echter om een bestendige liefde. Omdat deze liefde voortkomt uit de macht van God in ons is het geen passieve, afhankelijke, vragende liefde, maar een actieve, handelende of gevende liefde.

Het is deze liefde die hij ook beschrijft als vrijheid, als heil en als gelukzaligheid, omdat we op het moment dat we Gods perspectief innemen samenvallen met iets eeuwig en almachtigs. In Spinoza's graduele vrijheidsopvatting moeten wij dit gelukzalige samenvallen met God opvatten als het hoogste stadium van de menselijke vrijheid.

Deze ultieme vrijheid ligt buiten het bereik van de politiek. Geen wet kan ons dwingen tot de vrijheid die we ervaren in de liefde tot God. Want wat daar bovenal voor nodig is, is het 'vrije oordeel', schrijft Spinoza. Hieraan zien we opnieuw dat vrijheid volgens Spinoza weliswaar gedeeltelijk kan worden afgedwongen door wetten, maar dat voor het bereiken van de toppen van de menselijke vrijheid de staat een stap terug moet doen.

Religie: vrijheid als liefde tot God

De intellectuele liefde tot God die tot vrijheid of het heil leidt, is niet voor alle mensen weggelegd. De weg die leidt tot deze hoogste vorm van kennis is moeilijk en het einddoel wordt door de mensen slechts zelden bereikt. Gelukkig is er volgens Spinoza ook nog zoiets als het Bijbelse geloof dat ervoor zorgt dat niet alleen de enkeling, maar dat hele massa's vrij kunnen worden middels de liefde tot God. In het geloof verbeeldt men zich God als een toonbeeld van rechtvaardigheid, naastenliefde en vergevingsgezindheid die men in het dagelijks leven kan imiteren. Kennis van de Bijbelse God leert ons ook om van de naaste te houden als van onszelf. En de liefde tot deze God van de verbeelding leidt volgens Spinoza tot de bevrijding van aandoeningen als verdriet, angst en woede, zodat er vrede heerst in de zielen van mensen en in de maatschappij als geheel. Vandaar dat Spinoza in zijn laatste geschrift, het onvoltooid gebleven *Politiek Traktaat* kan stellen: 'Het is duidelijk dat een mens slechts vrij is en het meest met zichzelf in het reine wanneer hij God liefheeft en God zuiver van hart eert.'

Waarom stelt Spinoza dat het voor vrijheid noodzakelijk is om God lief te hebben? We kunnen dit begrijpen nu we weten dat vrijheid als macht iets is waar mensen meer of minder van kunnen hebben. In Spinoza's filosofische religie is de ultieme vorm van vrijheid de intellectuele liefde tot God waarin we beseffen dat we eeuwig zijn, omdat we met onze geesten participeren in Gods oneindige intellect. Een stap daaronder is de vrijheid van degene die een perfecte kennis bezit van onze aandoeningen en die alle emoties kan terugbrengen tot God, en daarom God liefheeft. Een stap daaronder is degene die nog geen perfecte kennis heeft van de emoties, maar wel een voorbeeld voor ogen heeft van vrijheid dat hij na kan volgen. Dit voorbeeld wordt in de *Ethica* beschreven in de stellingen over de vrije mens, maar in de openbaringsreligie wordt dit voorbeeld gegeven door de voorstelling van God als een toonbeeld van rechtvaardigheid en naastenliefde die wij kunnen imiteren.

Religie speelt in Spinoza's filosofie ook een politieke rol. Om vrij te zijn en te blijven voortbestaan, hebben we, zoals reeds gezegd, anderen nodig, hebben we een samenleving nodig. Hoe kunnen mensen die voortgedreven worden door passies als jaloezie en wraakzucht, passies die de mensen tot vijanden van elkaar maken, toch met elkaar samenleven? Deel van Spinoza's antwoord in zijn politieke filosofie is dat deze treurige emoties in toom gehouden kunnen worden door andere treurige emoties, zoals angst voor straf. Een bestendige samenleving is echter gegrond op vreugdevolle emoties zoals hoop en liefde. Daarvoor is religie nodig – de filosofische religie of de openbaringsreligie. Spinoza definieert deze religies niet aan de hand van de inhoud van wat mensen geloven, maar aan de hand van wat mensen doen. Religie wordt daarbij door hem onderscheiden van bijgeloof: waar bijgelovige mensen boven alles verlangen naar een of ander schaars goed als roem of eer, verlangen religieuze mensen boven alles naar kennis van God. Het is deze kennis die maakt dat mensen het goede doen - niet uit angst voor straf of uit hoop voor een beloning, maar uit het besef dat de beloning voor de deugd gelegen is in de deugd zelf.

Conclusie

Ik rond af. Spinoza's gehele filosofie is gericht op vrijheid. Deze vrijheid bestaat in het succesvol volharden in het bestaan. Deze vrijheid wordt door Spinoza in de *Ethica* uitgewerkt in de vorm van een filosofische religie die tevens een psychologie bevat die ons helpt om onze emoties te begrijpen, met de dood om te gaan, en zo gelukkiger te leven. In Spinoza's politieke filosofie wordt vrijheid vervolgens politiek uitgewerkt. Om in ons bestaan te kunnen volharden en dus vrij te zijn, hebben we een samenleving nodig die het evenwicht houdt tussen een teveel en een tekort aan individuele vrijheid. Teneinde mensen vreedzaam met elkaar samen te laten leven, acht Spinoza de religie die mensen tot een gevende liefde brengt onontbeerlijk, ook als deze religie voor de massa een andere vorm aanneemt dan voor de filosoof.

Spinoza's vrijheidsopvatting bevat met andere woorden een kritiek op het liberale vrijheidsbegrip. In het liberale denken is het individu vrij om te doen en te laten wat hij wil, zolang hij een ander geen

schade toebrengt. In Spinoza's graduele vrijheidsopvatting is het individu ook niet geheel vrij om zichzelf schade toe te brengen, want vrijheid als macht gedacht, betekent dat iemand niet in vrijheid handelt wanneer diegene tegen zijn eigenbelang ingaat.

In de liberale vrijheidsopvatting verschijnt de ander bovendien als een grens aan mijn vrijheid. Ik ben vrij om te gaan, maar ik moet (helaas) voor die ander op de rem drukken. In Spinoza's vrijheidsbegrip maakt de ander juist mijn vrijheid mogelijk. Werkelijke vrijheid bestaat dan ook niet uit het je losmaken van de relatie tot de ander, maar in de liefde voor de ander die tegelijkertijd een liefde voor jezelf is en tegelijkertijd ook een liefde is tot God.

Wat betekent dit alles nu voor de angst die wij vandaag de dag voelen over onze vrijheid die bedreigd wordt? Twee lessen: een politieke en een persoonlijke. Spinoza leert ten eerste om vrijheid te begrijpen als ons vermogen om in het bestaan te volharden, dat wil zeggen, als macht of *empowerment*. Aangezien we enkel kunnen voortbestaan als we goed samenwerken en in vrede samenleven met anderen, en aangezien individuen alleen maar tot bloei kunnen komen als ze enige ruimte krijgen om zelf na te denken en een eigen oordeel te vormen, is politiek in de praktijk een altijd moeizame zoektocht naar het vinden van een balans tussen enerzijds de vrijheid om als individu te doen wat je wilt en anderzijds de vrijheid om als collectief te kunnen handelen. Ten tweede leert Spinoza ons vrijheid te begrijpen als liefde tot God. Zijn filosofische religie en zijn filosofische herinterpretatie van het geloof bieden een vorm van psychotherapie die het ons mogelijk maakt om ons voor een deel van verdriet, angst en haat te bevrijden.